

SAVOIR-VIVRE®

IMPERIAL

Creat cu pasiune și savoir-faire. Un volum Baroque Books & Arts®.

JONATHAN HARRIS

INTRODUCERE ÎN ISTORIA
BIZANȚULUI

traducere din limba engleză de
MIHAI MOROIU

Colecție coordonată de Dana MOROIU

Jonathan Harris

INTRODUCTION TO BYZANTIUM, 602–1453

© Jonathan Harris, 2020

All Rights Reserved

Authorised translation from the English language edition published by Routledge,
a member of the Taylor & Francis Group

© Baroque Books & Arts®, 2021

Imaginile copertei: © Profimedia / akg-images

Cruce votivă, sec. VII–VII, perioada bizantină timpurie.

Apostoli, manuscris cu anluminuri, epoca bizantină,

Apostolii Filip și Andrei predicând în Grecia.

Concepție grafică © Baroque Books & Arts®

Corectură: Rodica CREȚU, Irina BOTEZATU-NEDELUCU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

HARRIS, JONATHAN

Introducere în istoria Bizanțului / Jonathan Harris;

trad. din lb. engleză de Mihai Moroiu. - București: Baroque Books & Arts, 2021

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-8977-77-5

I. Moroiu, Mihai (trad.)

94

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.

Niciun fragment din această lucrare și nicio componentă grafică nu pot fi reproduse
fără acordul scris al deținătorului de copyright, conform Legii Dreptului de Autor.

În amintirea lui Ruth Macrides (1949–2019)

PREFAȚĂ

Cartea de față este o introducere în ceea ce am putea numi Bizanțul „mediu” și „târziu”. Intenția ei este să deschidă o cale celor neinițiați, dar și să constituie un punct de pornire pentru cei care doresc să își completeze cunoștințele. Cele trei secole de Antichitate târzie (circa 300 – circa 600 d. Hr.) au fost deliberat omise. În spatele acestei decizii există un număr de motive, cel mai important fiind experiența mea insuficientă în această perioadă timpurie. Lumea Antichității târzii a fost, din toate punctele de vedere, foarte diferită de cea care a urmat după anul 650, în așa fel încât răsturnările petrecute în secolul al VII-lea reprezintă o ruptură la fel de palpabilă, să spunem, ca acelea din 1776 ori 1914. Apoi am luat și o serie de alte decizii arbitrare în ceea ce privește modul în care prezint istoria bizantină. Numele lungi și nefamiliare ale protagoniștilor pot să reprezinte uneori o barieră, făcând dificilă perceperea lor când sunt redată în diferite variante de la o lucrare la alta. Prin urmare, dacă în cazul numelor de familie am încercat să le translitez cât mai aproape cu putință de originalul grecesc, în ce privește prenumele, am ales să folosesc un echivalent cât mai apropiat și mai ușor de recunoscut: Isaac, și nu Isaakios, Ioan, și nu Ioannes. Am făcut asta pentru ca istoria bizantinilor să fie mai accesibilă pentru un public

internațional, mai familiarizat cu aceste versiuni. Pentru a evita confuzia, am rămas fidel acestei ortografieri și în pasajele citate.

În timpul pregătirii și scrierii volumului am primit foarte mult ajutor din toate direcțiile. Royal Holloway, instituția în care funcționez, mi-a permis să-mi iau două semestre sabatice în care să închei volumul. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies din Washington, DC, mi-a pus la dispoziție cu generozitate fotografii ale obiectelor din colecția lor. Oxford University Press mi-a acordat cu amabilitate permisiunea de a reproduce textul din caseta 15.1. Îmi sunt îndatorat lui Brian McLaughlin pentru ajutorul dat cu greaca bizantină și pentru permisiunea de a folosi traducerea lui din Cantacuzino, Mariei Mavroudi și lui Shaun Tougher, care mi-au oferit sugestii neprețuite în ce privește propunerea și proiectul de text, și lui Catherine Aitken, Laura Pilsworth și Morwenna Scott de la Taylor & Francis, care m-au ajutat să-mi consolidez ideile și să le dau o formă tangibilă și, sper, publicabilă. Editorea Katharine Bartlett și managerul de producție Colin Morgan au reușit să-mi ordoneze textul într-o fermecătoare manieră. Însă, dacă ar fi să trag o linie, cea mai mare influență asupra volumului meu vine din partea generațiilor de studenți care mi-au urmat cursurile de licență și masterale și m-au ajutat să-mi evaluez propriile lacune în înțelegerea unei lumi care te poate nedumeri în atâtea rânduri. Cred că Albert Einstein este cel care spunea că, dacă nu reușești să explici ceva în cuvinte simple, înseamnă că nici tu nu înțelegi.

Royal Holloway, University of London
noiembrie 2019

INTRODUCERE

0.1 CE-I ÎNTR-UN NUME?

„Bizanț” și „Imperiul Bizantin” sunt termeni folosiți de istorici pentru a descrie jumătatea răsăriteană a Imperiului Roman, care a supraviețuit după ce provinciile apusene au fost pierdute în urma invaziilor din secolul al V-lea d. Hr. Termenii au fost puși în circulație în secolul al XVI-lea de învățatul german protestant Hieronymus Wolf pentru a deosebi acest stat de Imperiul Roman clasic, despre care exista percepția că a încetat în 476 d. Hr., odată cu detronarea ultimului împărat al jumătății occidentale. De-a lungul vremii au fost testați și alți termeni. În franceză s-a preferat o vreme *l'empire romain d'orient*, iar unii istorici britanici au aderat și ei cu încăpățânare la *the Eastern Roman empire* ori *the Later Roman empire*, Imperiul Roman târziu. Până la urmă, s-au impus „Bizanț” și „Imperiul Bizantin”, deși niciunul dintre termeni nu este satisfăcător. De-a lungul întregii perioade la care se referă volumul de față, locuitorii acestui stat întins și puternic nu au folosit cuvântul „Bizantin”, cu excepția situațiilor în care se refereau anume la locuitorii din Byzantion ori

Constantinopol. Ei se considerau romani – romei – , iar statul lor, Imperiul Roman. Aveau motive întemeiate în acest sens, ținând seama că împărații din fruntea lor erau urmași direcți ai primului împărat roman, Augustus (27 î. Hr. – 14 d. Hr.). Mai mult decât atât, cuvântul „bizantin” este nu doar anacronic, ci de-a dreptul nefolositor, de vreme ce, cel puțin în limba engleză, a pătruns în sens negativ, având înțelesul de „excesiv de complicat” sau „nesincer și viclean”. Aplicându-l acestui stat medieval, echivalează cu o denigrare și este ca și cum ai sugera că a fost, într-un fel sau altul, mai puțin respectabil decât predecesorul lui roman, produsul nevrednic al declinului și căderii acestuia. Până și utilizarea cuvântului „imperiu” nu ajută în acest context. El invită la comparații cu imperiile coloniale europene ale secolelor al XIX-lea și XX, dar Bizanțul a cucerit sau a dobândit rareori teritorii: cea mai mare parte a istoriei sale nu a făcut decât să se lupte pentru a păstra ceea ce avea în posesie.

Așadar sunt o mulțime de specialiști cu sentimentul că acești termeni recunoscuți ar trebui abandonați, însă nimeni nu se poate hotărî cu ce să-i înlocuiască. Să numim Bizanțul „Imperiul Roman” nu ar fi decât o invitație la a fi confundat cu un soi de societate cu totul altfel. S-a propus și termenul de „Romania”, folosit uneori în timpul Evului Mediu, dar și în acest fel ajungem la complicații, deoarece acesta este numele oficial al unei republici europene moderne. Prin urmare, Bizanț este și așa va rămâne, cel puțin o vreme.

0.2 STUDIUL BIZANȚULUI

Este cât se poate de limpede că istoricii au ajuns de-a lungul ultimilor cinci sute de ani la moduri cât se poate de

diferite de înțelegere a Bizanțului, de obicei determinate de natura vremurilor în care trăiau. Pentru Hieronymus Wolf și protestanții germani care au inițiat studiile bizantine în secolul al XVI-lea, impulsul a fost dat de căutarea unei alte societăți și Biserici care respinseseră autoritatea papei. În secolul al XVII-lea, centrul interesului s-a mutat în Franța și în cercul lui Abbé du Cange, care a publicat *Historia Byzantina* în 1680. Din nou, în spatele studiului unui imperiu dispărut se ascundea o agendă contemporană. Du Cange expunea limpede în prefața lui laudativă că idealul bizantin al împăratului creștin lăsat pe pământ să apere Credința și Biserica se potrivea perfect cu ambițiosul rege al Franței, Ludovic al XIV-lea.

Însă în secolul al XVIII-lea climatul politic s-a schimbat într-un mod care, dacă pe de o parte avea să susțină idealurile drepturilor omului și libertatea constituțională, a produs și o imagine cât se poate de neplăcută a Imperiului Bizantin în gândirea occidentală europeană și americană. Mișcarea intelectuală cunoscută sub denumirea de Iluminism afirma rațiunea umană drept principală sursă a autorității și legitimității, aducând argumente în favoarea libertății personale, a guvernării răspunzătoare în fața celor guvernați și a toleranței față de diversitatea religioasă. Bizanțul autocratic, identificat cu credința religioasă ortodoxă și cu loialitatea față de împărat, reprezenta aparent o antiteză a tuturor convingerilor intelectualilor iluminiști. Prin urmare, istoriografia zilei l-a prezentat ca pe o umbră degenerată a măreției romane dispărute. Un exemplu tipic este baronul Montesquieu, filozof politic francez care a pus accent pe separarea puterilor, ceea ce avea să influențeze inclusiv modul de constituire a Statelor Unite. În lucrarea sa *Considerații asupra cauzelor măreției romanilor și declinului lor* (1734), a identificat existența unei constituii echilibrate ca fiind un ingredient din succesul romanilor.

Astfel, transformarea Imperiului Roman bine reglementat într-un Imperiu Bizantin autocratic și lipsit de o bază constituțională a însemnat un pas înapoi. Cel mai aspru critic iluminist al Bizanțului a fost istoricul englez Edward Gibbon, pentru care istoria milenară a imperiului nu a fost decât un prelungit declin.

Doar în secolul al XIX-lea, odată cu apariția unei abordări mai detașate și mai științifice a istoriei, în Germania oamenii de știință au început să încerce o evaluare obiectivă a Bizanțului, și nu pe baza standardelor epocii, iar cel dintâi care a avut acest gen de abordare a fost Karl Krumbacher. Cu toate astea, vechile percepții nu au dispărut, ceea ce i-a îndreptățit pe unii istorici exagerat de entuziaști din secolul XX, ca George Ostrogorsky (vezi caseta 3.3) și Steven Runciman (vezi caseta 12.2), să încerce să reechilibreze balanța, făcând uneori aprecieri exagerate legate de măreția bizantină. Chiar și astăzi, unele cărți de istorie bizantină încep cu un protest împotriva caracterizărilor negative ale lui Gibbon și ale contemporanilor lui. Mai mult decât atât, oricât s-ar strădui să ajungă la o înțelegere obiectivă a Bizanțului, istoricii de la sfârșitul secolului XX și începutul secolului XXI reflectă în opera lor preocupări actuale în aceeași măsură ca predecesorii. Iar acum există un și mai mare interes față de aspectele sociale, față de rolul și traiul femeilor, față de chestiunile de gen și de identitate.

Trebuie însă să nu uităm că, dacă asemenea dezbateri și interpretări au venit și au trecut, unele dintre cele mai mari progrese ale acestei discipline s-au făcut simțite în urma eforturilor celor care au pus la dispoziție largă textele originale. De-a lungul existenței sale de un mileniu, Bizanțul a creat un corp vast de literatură, iar cele mai multe manuscrise au supraviețuit sub forma lor originală, păstrate sub cheie, în biblioteci și arhive. Și în prezent se desfășoară constant o muncă migăloasă de culegere,

editare, publicare și traducere a acestei opere, activitate care va mai continua mulți ani.

0.3 BIZANȚUL ÎN 602 D. HR.

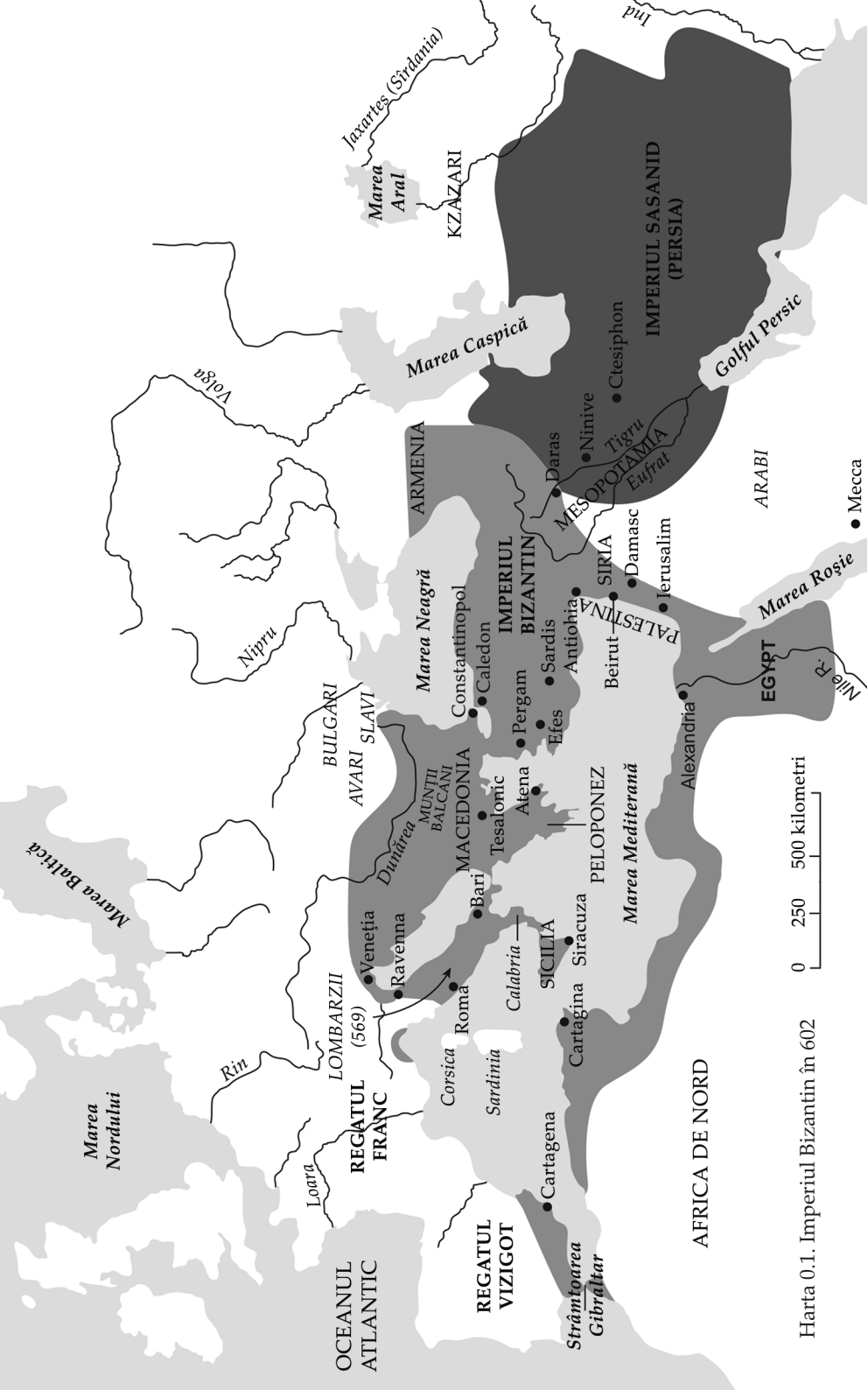
Cartea începe chiar la sfârșitul perioadei cunoscute sub numele de Antichitate târzie, care se consideră că a debutat în jurul anului 300 d. Hr. Trei secole la rând, Imperiul Roman a suferit transformări radicale în multe privințe, așadar este de înțeles că istoricii de mai târziu au simțit că avea nevoie de un nou nume. Hărțile dezvăluie schimbarea cea mai evidentă: granițele imperiului la anul 602 erau mult mai restrânse decât cele vechi, romane. Dacă la est frontiera era în linii mari aproximativ la fel ca în 100 d. Hr., cuprinzând Asia Mică, Siria, Palestina și Egipt, între 400 și 480 provinciile apusene, din Italia până în Britania, fuseseră pierdute în fața invaziilor popoarelor migratoare din Nord. Sub împăratul Iustinian I (527–565) existase o încercare serioasă de recucerire a teritoriilor pierdute din Occident. Drept rezultat, în 602 imperiul deținea iarăși o parte din Africa de Nord, Sicilia, unele regiuni din Italia și un cap de pod în sudul Spaniei, în jurul orașului Cartagena (vezi harta 0.1). Alte regiuni nu au mai fost niciodată recuperate. O bună parte din Italia fusese ocupată de lombarzi și majoritatea Spaniei era în mâinile vizigoților. Galia (Franța modernă) devenise regat al francilor și vechea provincie Britania fusese împărțită între angli, saxoni și iuți.

În teritoriile rămase, în secolele Antichității târzii se petrecuseră și alte schimbări. Poate cea mai frapantă dintre toate era că Roma, care își împrumutase numele întregului stat, nu mai era capitală și împărații nu mai aveau reședință acolo. Rămasă într-o poziție incomodă, la marginea teritoriului imperial, ajunsese în bună parte

în ruină după bătăliile crâncene din timpul tentativei lui Iustinian de recucerire a Italiei. În urma crizei din secolul al III-lea, când împărații au constatat că Roma era prea departe de frontierele amenințate, au luat hotărârea să se stabilească în alte cetăți. În 324, împăratul Constantin I (306–337) a ales orașul Byzantion ca loc de reședință, deoarece se afla într-o poziție strategică perfectă, la jumătatea drumului dintre Dunăre și frontierele mesopotamiene, în punctul de legătură dintre Europa și Asia. După ce l-a dezvoltat și l-a reconstruit, împăratul l-a redenumit în 330 Constantinopol, orașul lui Constantin. În următoarele trei secole, orașul a crescut în ritm susținut, iar în 602 ajunsese probabil la o populație de circa 700 000 și era indiscutabil capitala statului.

Reducerea dimensiunilor capitalei și mutarea ei spre răsărit atrăgeau o a treia schimbare de mare importanță, cea a limbii. În 602, locuitorii din Italia bizantină și din Africa de Nord vorbeau probabil, ca întotdeauna, o formă oarecare de latină locală. Dar, odată ce o mare parte din zona apuseană fusese pierdută, iar sediul administrației se mutase spre est, de la Roma la Constantinopol, latina înceta în ritm rapid să mai fie limba oficială. Majoritatea bizantinilor vorbeau în mod normal grecește, de fapt o versiune cunoscută sub denumirea de *koine*, limba comună, vorbită în popor. Este adevărat, în Egipt și Siria circulau mai ales limbile coptă și siriacă, dar greaca rămânea preponderentă în marile cetăți și orașe. Astfel, greaca a ajuns curând unica limbă la curte, în administrație și în viața intelectuală.

Un călător prin provinciile răsăritene ale imperiului din 602 poate că nu și-ar fi dat seama imediat de schimbările frontaliere, lingvistice și de mutarea capitalei. La urma urmei, greaca circulase dintotdeauna intens în Asia Mică, Siria, Palestina și Egipt, iar pierderea teritoriilor apusene

Harta 0.1. Imperiul Bizantin în 602

și noua capitală, Constantinopolul, probabil nu aveau oricum mare însemnătate pentru oamenii de rând. Exista o continuitate și în ceea ce privea existența urbană, orașele mari și prospere funcționând în bună măsură la fel ca întotdeauna. Alexandria din Egipt era a doua ca mărime după Constantinopol, cu o populație de circa 200 000. Antiohia din Siria avea în jur de 100 000 de locuitori. Atena și Beirut erau importante centre intelectuale. Asia Mică, pe locul Turciei de astăzi, era presărată cu centre urbane înfloritoare, ca Efes, Sardis și Pergam. Orașele erau mai puține și mai mici în provinciile apusene, cel mai important fiind Ravenna, care era acum capitala administrativă a Italiei Bizantine, și Cartagina, principalul oraș din Africa de Nord.

A existat și o a patra schimbare, petrecută între 300 și 602, care nu putea fi ascunsă și nici ignorată, cu un efect enorm asupra vieții fiecărui locuitor, ajungând să dicteze numeroase aspecte ale existenței de zi cu zi. Vechii zei olimpici ai Romei antice fuseseră abandonați și înlocuiți de creștinism. Acest proces începuse în 312 d. Hr., când împăratul Constantin, convins că ieșise triumfător dintr-un război civil grație intervenției Dumnezeului creștinilor, începuse să favorizeze Biserica și în cele din urmă a acceptat și botezul. De-a lungul secolului următor, toți urmașii imperiali ai lui Constantin, cu o excepție, erau și ei creștini – și, prin urmare, coreligionarii lor au prosperat. Pentru început, nu s-a făcut nicio încercare de a împiedica adorația păgână, dar în perioada domniei împăratului Teodosiu I (379–395), Biserica creștină avea o poziție suficient de solidă pentru a lua atitudine împotriva opoziției. Au fost adoptate legi de interdicere a sacrificiului păgân și templele au fost dărâmate de mulțimi de creștini, cu acordul tacit al autorităților. Până în 602, imperiul era aproape în întregime creștin, cu excepția localnicilor evrei și a

câtorva păgâni înrăiți, care erau nevoiți să ducă o viață extrem de retrasă, pentru a nu atrage atenția.

Apariția creștinismului adusese o schimbare a modului în care oamenii percepeau lumea din jur. Ierusalimul fusese un oraș obscur și lipsit de importanță sub împărații romani păgâni. Acum însă, a devenit un loc de imensă semnificație religioasă, cu pelerini dornici să vadă Sfântul Mormânt, locul unde a fost adus trupul lui Iisus Hristos după Răstignire și unde a rămas vreme de trei zile, înainte de Înviere. Schimbarea de religie a redat Romei poziția ei de vază, însă într-un fel cu totul diferit de cel când juca un rol politic. Și ea a devenit loc de pelerinaj, de vreme ce doi dintre apostolii de frunte ai lui Hristos, Sfinții Petru și Pavel, erau înmormântați acolo. Episcopul ei, cunoscut sub denumirea de papă, era cel mai important prelat al lumii creștine. Autoritatea și prestigiul său erau văzute ca superioare față de alți episcopi, deoarece era succesorul direct al Sfântului Petru, căruia se spune că Hristos i-ar fi încredințat cheile împărăției cerești.

Creștinismul a schimbat și felul în care bizantinii își percepeau conducătorul. Imaginea împăratului fusese întotdeauna cât se poate de vizibilă, prin statui, busturi, portrete pictate sau mozaicuri ale ocupantului tronului din acel moment, expuse public în piețele principale ale cetăților și orașelor. Unii împărați romani au ajuns să fie venerați ca zeități după moarte, în temple special dedicate lor. Acum, împăratul fiind creștin, această posibilitate era exclusă, fiind o blasfemie pe față să sugerezi că, viu sau mort, ar fi divin. S-a dezvoltat în schimb teoria că împăratul – basileu, cum îi spuneau bizantinii în greacă – se afla pe treapta imediat inferioară divinității: un fel de delegat și o reflectare pe pământ a lui Dumnezeu. Nu era o simplă coincidență, considerau bizantinii, că nașterea lui Hristos se petrecuse în timpul domniei celui dintâi împărat roman,

Augustus. Era limpede că planul lui Dumnezeu pentru mântuirea lumii cuprindea o prevedere pentru împărăția creștinilor pe pământ și ocrotirea credinței și Bisericii lor, până la cea de-a doua venire a lui Hristos. Iisus le spusese cu adevărat discipolilor „Dați-i dar cezarului cele ce sunt ale cezarului” (Matei 22:21), prin urmare că trebuie să-i dea ascultare împăratului roman. Doar împăratul bizantin, urmașul cezarului din vremea lui Hristos, era considerat îndreptățit la această poziție. Niciunui alt cârmuitor, chiar creștin, nu i se lăsase în seamă această împuternicire de conducere universală. Teoria se reflecta în felul cum erau portretizați fizic împărații. Chipurile lor apăreau atât în interiorul bisericilor, cât și afară, pe străzi, iar dacă în trecut împăratul fusese reprezentat ca om obișnuit, acum purta de multe ori în jurul capului o aureolă sau un nimb. La fel și împărăteasa, de multe ori. Aureola nu denota neapărat sfințenie personală din partea împăratului, ci mai degrabă indica sfințenia funcției deținute.

Teoria se reflecta și în planul și în arhitectura cetății Constantinopolului, capitala Bizanțului. Deși Constantin I nu intenționase ca ea să ia locul Romei, nu încapse discuție că a modelat-o după vechea capitală. A înzestrat-o cu forum, senat, statui și columne prădate din alte orașe și cu un stadion pentru curse de care, cunoscut sub numele de Hipodrom, echivalent pentru Circus Maximus. La fel cum Roma dispunea de o grandioasă reședință imperială pe Colina Palatină, la fel i se dăruise și Constantinopolului Marele Palat, un complex întins de clădiri, biserici și grădini în partea de est a orașului. Pe lângă acele edificii care aminteau de trecutul roman, Constantin a ridicat și altele, care reflectau viitorul creștin, și în primul rând cea dintâi catedrală, Hagia Sofia, și marea biserică Sfinții Apostoli. Această îmbinare a elementului roman cu cel creștin a continuat și sub urmașii lui Constantin, și în special

Iustinian I. El a înzestrat Constantinopolul cu cel mai faimos monument creștin, reconstruind catedrala Hagia Sofia în 537, împreună cu majoritatea celorlalte biserici din oraș. Astfel, capitala Bizanțului a dobândit aspectul monumental cuvenit unei capitale a reprezentantului lui Dumnezeu pe pământ: atât sediu al puterii lumești, cât și centru religios. Având în vedere importanța lui, prelatul din fruntea Bisericii ei nu putea fi un simplu episcop și i s-a acordat titlul de patriarh, la fel ca patriarhul Ierusalimului. A ajuns să fie considerat în ierarhie religioasă subordonat doar papei de la Roma.

Prin urmare, Bizanțul din 602 era cât se poate de diferit de imperiul din anul 300, cu toate astea multe aspecte rămăseseră în mare măsură la fel cum fuseseră dintotdeauna. Ceea ce oamenii nu aveau de unde ști în acel moment era că se aflau pe marginea unei prăpăstii. De-a lungul secolului următor, o serie de tulburări colosale aveau să măture în bună parte moștenirea romană, lăsând în urmă o societate complet diferită.

0.4 SFÂRȘITUL TRAGIC AL ÎMPĂRATULUI MAURICIU

În ciuda teoriei politice ambițioase și a unei capitale pe măsură, Bizanțul era în pericol la sfârșitul secolului al VI-lea. Se cheltuiseră resurse enorme pentru recucerirea Africii de Nord și Italiei inițiată de Iustinian și, chiar înainte de moartea împăratului, în 565, granițele extinse începuseră să fie supuse unei presiuni considerabile. În 568, Italia abia recuperată fusese invadată de lombarzi, care ocupaseră cea mai mare parte din interior și îi izolaseră pe bizantini în câteva orașe-cheie, cum erau Roma și Ravenna și în extremitatea sudică a peninsulei. La granița de est, în 573

a izbucnit războiul cu Persia Sasanizilor, al cărei rege pândeă din nou un prilej să repete succesul lui din 540, când traversase în Siria bizantină, ocupând și prădând marea cetate Antiohia. Frontiera dunăreană era deosebit de expusă atacurilor, fiind direct în calea popoarelor care migrau spre apus, din stepele Asiei Centrale, iar până spre sfârșitul secolului al VI-lea provinciile din Balcani aflate la sud de fluviu deveniseră ținta incursiunilor slavilor. Aceștia erau un popor relativ înapoiat, lipsit de sofisticare, care în sine nu ar fi reprezentat o amenințare prea mare, dacă nu ar fi intrat sub dominația avarilor nomazi, agresivi și foarte eficienți din punct de vedere militar. Aceștia erau un popor turcic, călăreți de clasă și foarte avansați în tehnologia de asediu. Ei subjugaseră majoritatea triburilor slave de-a lungul Dunării și îi încorporaseră în propria lor armată, ajungând să reprezinte o primejdie de prim ordin. În 584, această coaliție avaro-slavă a invadat Balcanii în număr uriaș, pătrunzând până la Tesalonic și așezându-se în regiunea înconjurătoare.

Pe lângă amenințările de la hotare, Bizanțul era divizat și în interior. În ultimul secol și jumătate, mulți dintre locuitorii provinciilor răsăritene Siria, Palestina și Egipt se îndepărtaseră tot mai mult de puterea centrală de la Constantinopol în urma unei îndelungate dispute teologice legate de persoana lui Iisus Hristos. Toți creștinii erau de acord că Iisus era Dumnezeu născut dintr-un trup omenesc, în schimb exista un dezacord grav în ce privește măsura în care era uman și măsura în care era divin. Al Patrulea Sinod Ecumenic din 451, desfășurat la Calcedon, lângă Constantinopol, de cealaltă parte a strâmtoarei, încercase să pună capăt dezbaterii. Aici s-a stabilit că Iisus avea două firi (adică divină și omenească), fără nicio separare. Adică Hristos era simultan uman și divin: definiția universală. A fost o încercare de a mulțumi pe toată lumea,

care însă nu a avut succes. Mulți dintre teologi, cunoscuți drept monofiziți sau miafiziți, au obiectat, considerând că formula micșora dumnezeirea lui Hristos, insistând asupra unei unice firi, divine. În vreme ce clerul și popoarele din Constantinopol, Palestina, Asia Mică și provinciile apusene au acceptat doctrina de la Calcedon, mulți locuitori din provinciile răsăritene i s-au opus cu tărie. Inevitabil, divizarea teologică s-a amestecat cu multe alte chestiuni și aderarea la monofizitism a devenit un fel de punct de regroupare a tuturor celor nemulțumiți de guvernarea de la Constantinopol și revoltați de impozitele apăsătoare impuse de elitele vorbitoare de elină asupra majorității vorbitoare de siriacă și coptă.

Împărații nu au putut să lase doar în seama teologilor rezolvarea problemei deschise de această dispută, reacția lor fiind oscilantă. Uneori încercau să ajungă la un compromis teologic, alteori se străduiau să-i forțeze pe monofiziți să accepte doctrina de la Calcedon. Sub Iustinian I, episcopii monofiziți au fost înlăturați și înlocuiți de candidați cu opinii teologice mai acceptabile. Călugării monofiziți au fost alungați din mănăstiri. Drept urmare, au apărut două ierarhii rivale. Exista un patriarh oficial al Alexandriei, recunoscut de puterea de la Constantinopol, și un rival al său monofizit, care se bucura de devotamentul majorității populației locale. Cele mai multe orașe din provinciile de est aveau și ele câte doi episcopi, unul adept al doctrinei de la Calcedon, celălalt monofizit.

Când se petreceau aceste lucruri, pe tronul bizantin se afla împăratul Mauriciu (582–602). Devenise împărat nu prin naștere, ci prin căsătoria cu fiica predecesorului său, și este foarte posibil să fi regretat uneori că o făcuse, ținând seama de moștenirea otrăvită cu care se alesese. Altfel, Mauriciu era un comandant militar capabil, care a fost la un pas să găsească o soluție militară la multiplele amenințări.

Împăratului nu-i prisoseau trupe pe care să le poată trimite în Italia, în schimb a reușit să rămână pe poziții prin reorganizarea forțelor bizantine de acolo și întemeind așa-numitul exarhat de la Ravenna. O reformă asemănătoare a fost pusă în aplicare în același timp și în Africa de Nord, prin crearea exarhatului de la Cartagina. Principala schimbare pare să fi fost aceea că puterea civilă și cea militară s-au reunit în mâinile exarhului, care guverna aceste regiuni și se bucura de puteri largi și de dreptul de a acționa independent, fără să fie nevoie să apeleze la ajutorul împăratului. În est, Mauriciu a contracarat amenințarea persană intervenind cu abilitate într-un război civil persan și ajutându-l pe regele Chosroes al II-lea (591–628) să-și reia tronul. Recunoscător, Chosroes a încheiat pacea cu bizantinii și chiar le-a cedat o parte a Armeniei, în semn de mulțumire. Pacea a durat tot restul domniei lui Mauriciu, care a încercat chiar și să atace frontal chestiunea diviziunii cu monofiziții, atât timp cât dobândirea unei părți a Armeniei în 591 pusese sub controlul bizantin o altă populație monofizită. Din câte se pare, Mauriciu a reușit să ajungă la un anume fel de uniune cu Biserica Armeană, o realizare de mare importanță, chiar dacă neacceptată de toți armenii.

Din nefericire, Mauriciu nu a avut un succes la fel de mare în privința avarilor și slavilor. Deși, după ce în 591 a încheiat pacea cu Persia, a avut la dispoziție mai multe trupe care să participe pe acest front, dar fără să apară vreun progres. Acestea înfrângeau frecvent armatele avaro-slave, fără să reușească însă să le dea lovitura de grație. În dorința de a pune capăt războiului, Mauriciu a comis o greșeală fatală, care avea să-l coste imperiul și viața. Atunci a hotărât că, pentru a scăpa definitiv de slavi și de avari, ar trebui să trimită o armată care să-i urmărească la nordul Dunării și să-i atace iarna, când se așteptau mai puțin. Iarna lui 601–602 a fost deosebit de aspră și trupele

bizantine au ajuns în scurt timp să fie extrem de nemulțumite de condițiile dure pe care erau obligate să le suporte. Prin urmare, s-au revoltat și l-au proclamat împărat pe un tânăr ofițer al armatei numit Focas. Armata s-a pornit în marș spre Constantinopol, a intrat în oraș și l-a asasinat pe Mauriciu împreună cu cei cinci fii ai lui. Acesta este punctul din care pornește cu adevărat volumul de față.

CASETA 0.1 BIZANȚUL ÎN FILME

Publicul global este familiarizat cu vechiul Imperiu Roman grație unui număr de filme artistice memorabile produse la Hollywood, de la *Ben Hur* (1959), al lui William Wyler, până la *Gladiatorul* (2000), al lui Ridley Scott. Bizanțul, pe de altă parte, nu i-a atras niciodată în mod deosebit pe producătorii internaționali de film. Cel mai recent este probabil *Agora* (2009), făcut de Alejandro Amenábar, deși acțiunea se desfășoară în Antichitatea târzie, și nu în perioada care ne interesează aici. Filmele care prezintă aspecte din istoria bizantină medie și târzie în general nu au o circulație internațională. De obicei sunt realizate în țări aflate în zone care au făcut odată parte din imperiu, unde se reflectă influența Bizanțului asupra culturii, limbii și religiei. În pofida acelor legături, bizantinilor li se atribuie adesea rolul de personaje negative, protagoniștii fiind obligați să lupte pentru libertate împotriva imperiului celui rău.

Un exemplu este producția bulgară *681 d. Hr.: Gloria hanului* (1981), regizat de Ludmil Staikov, care trece în revistă crearea hanatului bulgar sub conducătorul Asparuh (circa 640–701). Filmul face o reconstituire dramatică a traversării Dunării, urmărind construirea capitalei Pliska și

înfrângerea armatei bizantine în bătălia de la Ongal (vezi secțiunea 3.5), toate văzute prin ochii unui trimis bizantin fictiv, numit Belizarie. Împăratul Constantin al IV-lea (668–685) se numără printre personajele istorice, în fruntea unui imperiu opresiv aflat în declin. Mergând pe linia ideologiei comuniste dominante în acea epocă, invazia bulgară este prezentată sub forma unei eliberări proletare a unui popor subjugat, iar țăranii slavi localnici aleargă la Pliska să se alăture bulgarilor împotriva stăpânitorilor imperialiști.

Bizantinii joacă un rol asemănător și în *Cucerirea din 1453* (2012), producție în limba turcă a lui Faruk Aksoy, o cronică a cuceririi Constantinopolului de către turcii otomani (vezi secțiunea 15.5). La cele 17 milioane de dolari cât a costat, a fost cel mai scump film produs în Turcia, cea mai mare parte a bugetului fiind consumată pentru imaginile generate de computer ale artileriei otomane distrugând zidurile cetății. Pentru actori s-a cheltuit mai puțin, doar câțiva fiind cunoscuți, chiar și în Turcia. Filmul arată desigur mai multă simpatie față de otomani, atacul sultanului Mahomed al II-lea apărând ca deplin justificat, ca reacție la o agresiune. Pentru a spori dramatismul, împăratul Constantin al XI-lea și bizantinii sunt zugrăviți ca adversari formidabili, chiar dacă prea îngăduitori cu sine, iar Constantinopolul, ca un oraș bogat și puternic. În realitate, o mare parte din Constantinopol era în ruine la 1453, iar cei care se apărau erau depășiți numeric de atacatori în raport de aproximativ unu la o sută.

Un portret mai plăcut al bizantinilor apare în filmul rusesc *Viking*, regizat de Andrei Kravciuk și lansat în 2016. Este vorba despre istoria lui Vladimir, cneaz al Kievului (980–1015), și conflictul sângeros cu fratele său vitreg, Iaropolk. Printre scenele violente de bătălie se intercalează reconstituiri sugestive ale orașelor Kiev și Cherson în

secolul al X-lea (vezi secțiunea 7.4). În ultima treime a filmului își fac apariția în Crimeea, pe o corabie, trimiși bizantini, ca un fel de intervenție divină. Ei oferă aur în schimbul serviciilor militare ale lui Vladimir, dar aduc și mesajul mântuitor al creștinismului. Prin adoptarea credinței ortodoxe, Vladimir reușește în sfârșit să pună capăt ciclului de violență și război care îi guvernase viața până în acel moment și să deschidă un nou capitol în istoria Rusiei. Filmul reflectă revenirea creștinismului ortodox în centrul vieții rusești după 1989, încă o ilustrare a faptului că atitudinile față de Bizanț capătă întotdeauna culoarea evenimentelor în desfășurare și depind de fundalul și de premisele culturale.

Alte recomandări bibliografice: Przemysław Marciniak, „And the Oscar goes to... the Emperor! Byzantium in the cinema”, în *Wanted: Byzantium: The Desire for a Lost Empire*, ed. Ingela Nilsson și Paul Stephenson (Uppsala: Uppsala Universitet, 2014), pp. 247–55.

IDEI DE REȚINUT

- Termenii „Bizanț” și „Imperiul Bizantin” reprezintă construcții moderne inadecvate, însă nimeni nu reușește să cadă de acord asupra unei alternative mai bune.
- Istoriografia occidentală și cea americană referitoare la Bizanț au moștenit un stereotip negativ care mai persistă și astăzi.
- Abordările Bizanțului dinspre țările est-europene reflectă deseori un set diferit de agende și de preocupări contemporane.
- Bizanțul se considera continuator al Imperiului Roman, iar locuitorii lui credeau că împăratul lor are un statut unic în lumea creștină.

- În anul 602, Bizanțul avea dificultăți în menținerea atât a unității interne, cât și a integrității frontierelor, care aveau să cedeze complet în secolul al VII-lea.

BIBLIOGRAFIE SUPLIMENTARĂ

- Ben-Tov, Asaph. (2009), *Lutheran Humanists and Greek Antiquity: Melanchthonian Scholarship between Universal History and Pedagogy* (Leiden and Boston MA: Brill). Capitolul 2 al cărții oferă informații detaliate despre primele demersuri în studiul Bizanțului întreprinse în Germania în sec. al XVI-lea.
- Cameron, Averil. (2014), *Byzantine Matters* (Princeton NJ: Princeton UP). Cameron, istoric specializat în Antichitatea târzie, explorează prejudecățile culturale care au împiedicat și denaturat până acum înțelegerea Bizanțului și continuă.
- Harris, Jonathan. (2017, ed. a 2-a, revizuită), *Constantinople: Capital of Byzantium* (London and New York: Bloomsbury). Luând drept punct de plecare Constantinopolul în anul 1200, cartea pune în discuție legătura dintre oraș și ideologia politică bizantină.¹
- Kaldellis, Anthony. (2015), *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome* (Cambridge MA and London: Harvard UP). Kaldellis, ținând seama că baza autorității din Bizanț era derivată din vechea Romă, susținea că trebuie privit ca o continuare a aceluiași imperiu. De asemenea, afirmă argumentat că împărații bizantini erau mai responsabili în fața supușilor lor decât s-a presupus în mod general.
- Kaldellis, Anthony. (2019), *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium* (Cambridge MA and London: Harvard UP). Atacă etichetele „bizantin” și „Bizanț” și discută cum se explică apariția lor.

¹ Versiunea în limba română publicată sub titlul *Constantinopol. Capitala Bizanțului*, la Editura Baroque Books & Arts, 2020 (n. tr.).

McKitterick, Rosamond și Quinault, Roland. (1997), *Edward Gibbon and Empire* (Cambridge: Cambridge University Press).
O culegere de eseuri care explorează aspecte ale atitudinii
lui Gibbon față de Imperiul Bizantin și față de Evul Mediu
în general.

CUPRINS

Prefață	7
Introducere.....	9
I. CRIZĂ ȘI SUPRAVIEȚUIRE. 602–820	29
1. Surse literare majore ale perioadei. 602–820	31
2. Heraclius și războaiele de supraviețuire. (602–642)	50
3. Evul Întunecat. (642–718).....	75
4. Începuturile refacerii. (718–820)	102
II. RECUCERIRE ȘI HEGEMONIE. 820–1045	131
5. Surse literare majore ale perioadei. 820–1045	133
6. Amorieni, Macedoneni și Lekapenizi. (820–959)	155
7. Economie și cultură	186
8. Expansiune și transformare socială. (959–1045)	214
III. CONTRACȚIE, REDRESARE ȘI CALAMITATE. 1045–1204.....	245
9. Surse literare majore ale perioadei. 1045–1204.....	247
10. Criza din secolul al XI-lea. (1045–1091)	268
11. Stabilitate în vremea dinastiei Comnen. (1091–1180)	298
12. Drumul spre catastrofă. (1180–1204).....	327

IV. Declinul și dispariția. 1204–1453	357
13. Surse literare majore ale perioadei. 1204–1453.....	359
14. Exil și restaurare. (1204–1282).....	374
15. Declin și prăbușire (1282–1453)	403
16. Concluzie: Moștenirea Bizanțului	431
 Glosar.....	434
Lista împăraților.....	436
Cronologie.....	439
Linkuri pe web	444
Bibliografie de literatură secundară	445
Indice	453

WITH LOVE,
BAROQUE

 SAVOIR-VIVRE®

IMPERIAL

Artă și arhitectură somptuoasă, istorie socială, politică, militară, culturală, religioasă și artistică, mit și legendă, istorie și poveste, îngeri și sfinți, palate, biserici, grădini, împărați și împărătese, zarafi, diplomați, clarvăzători și eunuci, uluire și invidie, comerț, monede și taxe, fortificații și apeducte, războaie, uneltiri, victorii, înfrângeri și protecție divină.

Savoir-vivre Imperial, între Orient și Occident, colecția spiritului absolut, a miracolelor, a grandorii și a desăvârșirii, într-o realitate vibrantă, cosmopolită și dinamică.